

भंडारा जिल्हयातील पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन बदलाचा भौगोलिक अभ्यास

अश्विन खांडेकर

सहाय्यक प्राध्यापक

एम.बी. पटेल महाविद्यालय, सालेकसा

प्रा. डॉ. देवेन्द्र बिसेन

भूगोल विभाग प्रमुख

एम.बी. पटेल महाविद्यालय, देवरी

प्रस्तावना :-

प्राचीन काळापासून ते आजतागायत उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून शेतीकडे पाहिले जाते. मानवाच्या गरजांची पूर्तता शेतीमुळे शक्य झालेली आहे. सुरुवातीला स्थानांतरीत शेतीच्या माध्यमातून उत्पादन घेतले जायचे पर्वत, पठार, मैदान या भूरपावर पिकांची निवड करून त्या, त्या हवामानात शेती केली जायची. वर्तमानात, शेतीच्या तंत्रज्ञानात झालेला बदल, रासायनिक खतांचा वापर, संशोधित बी-बियाणे, उपलब्ध पाणी पूरवठा, पूरेसे भांडवल, श्रमाची उपलब्धता या व अशा अनेक कारणांमुळे पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादनात वाढ होताना दिसते. उपलब्ध साधन सामुग्रीच्या आधारावर दुबार पेरणी करून पिकांच्या उत्पादनात लक्षणीय वाढझाल्याचे दिसून येते.

भारतात मैदानी प्रदेशासोबतच पायऱ्याची पायऱ्याची शेती पर्वतीय प्रदेशात व पठारी भागात केली जाते. दळणवळणाच्या साधनात झालेली क्रांती आणि शेतीचे आधुनिक तंत्र हे घटक शेतीच्या विकासास कारणीभूत आहेत. एकूण लोकसंख्येच्या ७० टक्के लोक देशात शेतीवर अवलंबून आहेत. मोसमी पावसावर आधारीत देशाची शेती 'मानसूनचा जुगार' म्हणून ओळखली जाते. आजही देशाच्या काही भागात एकच पिक घेतले जाते तर साधनांच्या उपलब्धतेमुळे तीन ते चार वेळा ही वर्षातून पिके घेतली जातात.

अभ्यास क्षेत्र :- प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी महाराष्ट्र राज्यातील अति पूर्वेकडील भंडारा जिल्हा निवडला आहे. जो तलावांचा जिल्हा म्हणून प्रसिध्द आहे. या जिल्हयाचे आस्तित्व वैनगंगेच्या खोऱ्यात अधिक पाहायला मिळते. अभ्यास क्षेत्राचे अक्षांशिय विस्तार २०°३९' उत्तर ते २१°१७' उत्तर आणि रेखांशिय विस्तार ७९°२७' पूर्व ते ८०°४२' पूर्व एवढे आहे. ३७१७ चौरस कि.मी. या जिल्हयाचे क्षेत्रफळ आहे, जे महाराष्ट्राच्या १.२१ टक्के एवढे दिसून येते.

तलावांची मुबलक संख्या, चांदपूर बघेडा, सोरणा व बेटेकर असे मध्यम प्रकल्प, गोसेखूर्द इंदिरा सागर धरण यामुळे जलसिंचन या अभ्यास क्षेत्रात अधिक प्रमाणात आहेत. त्यामुळे भंडारा जिल्हयात पिकाच्या क्षेत्रात वाढ होताना दिसते.

भाताचे मुख्य पिक भंडारा जिल्हयात प्रकर्षाने जाणवते. २०१६-१७ या वर्षात ३,२५,०५५ मे. टन एवढे भाताचे उत्पादन झाले आहे. जे उत्तरोत्तर वाढतांना दिसते. भात या पिका खालोखाल गहू या पिकाचे उत्पादन ही भंडारा जिल्हयात घेतले जाते. गव्हाचे क्षेत्र आणि उत्पादन यात बदल झाल्याचे दिसून येते. या सोबतच तूर, मूग, कापूस, जवस, उडीद, हरभरा, सोयाबीन, ऊस, या इतर धान्य पिकांचे उत्पादन ही कमी अधिक प्रमाणात घेतले जाते. ऋतू व पिके अहवालानुसार २०१३-१४ मध्ये जिल्हयाचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र ३, ०८, ६८४ हेक्टर असून निव्वळ पेरणी क्षेत्र २,०८,०८० हेक्टर आहे.

भंडारा, मोहाडी, तुमसर, साकोली, लाखनी, पवनी, लाखांदूर या तालुक्यांचा समावेश या जिल्हयात होतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात भंडारा जिल्हयातील भात आणि गहू या पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादनात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

उद्दिष्ट्ये :-

- 1) प्रस्तुत शोध निबंधातील अभ्यास क्षेत्रात भात व गहू या पिकांचा अभ्यास करणे.
- 2) पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन यातील बदलाचा भौगोलिक अभ्यास करणे.
- 3) दशकीय वाढीला अभ्यासणे.
- 4) पिकांच्या उत्पादन व क्षेत्र यातील वाढीसाठी उपाय शोधणे.

या उद्दिष्ट्यांना समोर ठेवून भंडारा जिल्हयातील धान व गहू या पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन व यांचा अभ्यास केला आहे.

संशोधन पध्दती व माहिती संकलन :-

प्रस्तुत शोध-निबंधातील माहिती व आकडेवारीचे संकलन सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा जनगणना पुस्तिका, ऋतू व पिके अहवाल, स्थलदर्शक नकाशे व प्रत्यक्ष निरीक्षणाच्या माध्यमातून केले आहे.

द्वितीयक आकडेवारीच्या आधारे भात व गव्हाचे क्षेत्र नि उत्पादन विचारात घेऊन टक्केवारीचे सारणीकरण, वर्गीकरण करून सांख्यिकीच्या योग्य पध्दतीचा उपयोग करून ही माहिती प्रदर्शित केली आहे.

भंडारा जिल्हयातील पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन :-

तांदूळ उष्णकटिबंधीय पिक आहे. खाद्यपिके आणि व्यापारी पिके या दोन प्रकारांपैकी तान्दूळ हे खाद्यपिकात मोडणारे अभ्यास क्षेत्रातील महत्वाचे पिक आहे. सर्वात जास्त तान्दूळाचे उत्पादन घेतले जाते. दुसरा क्रमांक हा गव्हाचा लागतो. भंडारा जिल्हयातील कृषि उत्पन्न बाजार समितीमध्ये मोठया प्रमाणात तान्दूळ या पिकाची आवक होतांना दिसते.

सारणी क्र. १

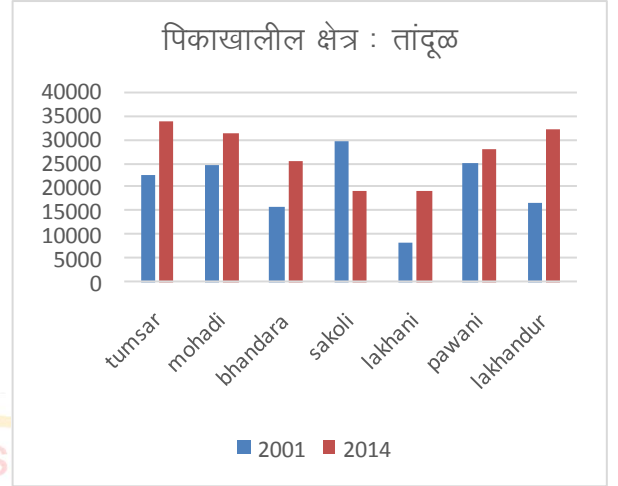
भंडारा जिल्हा -पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन तान्दूळ

अ. क्र.	तांदूळ					
	तालुके	पिकाखालील क्षेत्र(२००१)	टक्के	पिकाखालील क्षेत्र(२०१४)	टक्के	उत्पादन (टन)
१	तुमसर	२२३१६	१५.६८	३३६८७	१७.८४	४२०१९
२	मोहाडी	२४७०५	१७.३६	३१०८८	१६.४६	६२१०७
३	भंडारा	१५६८८	११.०२	२५५७०	१३.५४	४२३७९
४	साकोली	२९७४८	२०.९०	१९०९५	१०.११	२२३९६
५	लाखनी	८३७६	५.८८	१९०७०	१०.१०	३२३२०
६	पवनी	२४८६६	१७.३४	२८०११	१४.८३	७२०३८
७	लाखांदूर	१६५९८	११.६६	३२२५२	१७.८	५१८०४
एकुण		१४२२९७		१८८७७३		३२५०५५

संदर्भ- जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन व संशोधकाकडून संस्कारीत -

२००६ - २०१७

वरील सारणी क्र. १ मध्ये अभ्यास क्षेत्रातील तान्दूळ या पिकाखालील क्षेत्राला दर्शविले आहे. २००१ या वर्षामध्ये तान्दूळचे एकुण पिकाखालील क्षेत्र १४२२९७ हेक्टर एवढे आहे. सर्वात जास्त क्षेत्र साकोली तालुक्यात २०.९० टक्के असून लाखनी तालुक्यात सर्वात कमी ५.८८ टक्के आहे. मोहाडी आणि पवनी तालुक्यात हे प्रमाण अनुक्रमे १७.३६ व

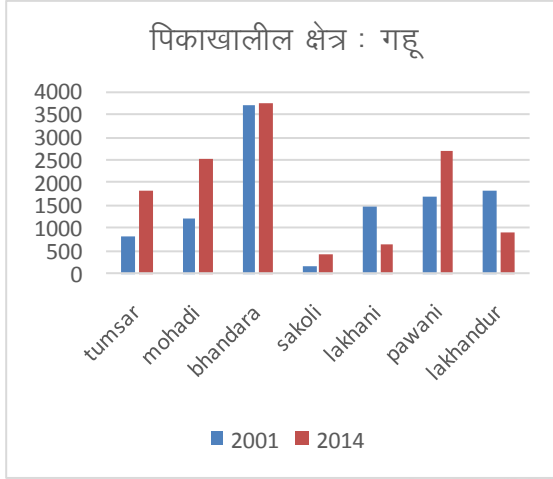

१७.३४ एवढे आहे. २०१४ मध्ये पिकाखालील क्षेत्रात ४६४७६ हेक्टर एवढी वाढ होवून ती १८८७७३ हेक्टर दिसून येते. १७.८४ टक्के सर्वाधिक क्षेत्र तुमसर तालुक्यात असून लाखनी व साकोली तालुक्यात पिकाखालील क्षेत्र कमी आढळते. तुमसर तालुक्यातील बावनथडी मोठे प्रकल्प, चांदपूर व बघेडा हे मध्यम प्रकल्प, सिंचन विहीरीची वाढणारी संख्या व जलसिंचनाच्या सोयीची उपलब्धता यामुळे पिकाखालील क्षेत्रात वाढझाल्याचे दिसून येते. भंडारा जिल्हयात तान्दूळाचे २०१४ मध्ये एकूण उत्पादन ३२५०५५ टन एवढे झाले आहे. पवनी तालुक्यात हे उत्पादन सर्वाधिक ७२०३८ टन दिसून येते गोसेखुर्द धरण पाण्याची सोय सहजरित्या या तालुक्यात उपलब्ध करून देते.

सारणी क्र. २

भंडारा जिल्हा -पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन गहू

अ. क्र.	गहू					
	तालुके	पिकाखालील क्षेत्र (२००१)	टक्के	थका खालील क्षेत्र(२०१४)	टक्के	उत्पादन
१	तुमसर	८१८	७.४८	१८४०	१४.४२	१४८७
२	मोहाडी	१२०४	११.०१	२५२७	१९.८१	१३४४
३	भंडारा	३७०२	३३.८७	३७३७	२९.३०	१९३१
४	साकोली	१८८	१.७२	४२२	३.३०	९१२
५	लाखनी	१५००	१३.७२	६४६	५.०६	१०३८
६	पवनी	१६८५	१५.४२	२६८५	२१.०५	३४८३
७	लाखांदूर	१८३०	१६.७४	८९७	७.०३	५२१
एकुण		१०९२७		१२७५४		१०७१६

सारणी क्रमांक २ मध्ये भंडारा जिल्हयातील गहू या दुसऱ्या क्रमांकाची पिकाचे पिकाखालील क्षेत्र दर्शाविले आहे. २००१ या वर्षी, भंडारा, लाखांदूर व पवनी या तालुक्यात सर्वाधिक गव्हाचे पिकाखालील क्षेत्र होते. तर सर्वात कमी तुमसर तालुक्यात ७.४८ टक्के एवढे होते. अभ्यास क्षेत्रात गव्हाच्या पिकाखालील हे क्षेत्र १०९२७ हेक्टर एवढे होते. हे २०१४ मध्ये १२७५४ हेक्टर एवढे झाले. म्हणजे १८२७ हेक्टर नी वाढझाली. २०१४ या वर्षी लाखांदूर तालुक्यात गव्हाचे क्षेत्र २००१ च्या तुलनेत कमी झाल्याचे दिसून येते. भंडारा तालुक्यात मात्र ते उत्तरोत्तर वाढतांना दिसते. लांखांदूर तालुक्यात गव्हाच्या पिकासोबतच नगदी पिक ऊस, तेलबिया, भाजीपाला, मिरची, मसाल्याचे पदार्थ या सारख्या पिकांचे उत्पादन ही घेण्यात आले.

निष्कर्ष :-

प्रस्तूत शोध निबंधामध्ये भंडारा जिल्हयातील तांदूळ व गहू या प्रमुख पिकाखालील क्षेत्रातील वाढ व घट याचा अभ्यास केला आहे. २००१ व २०१४ या वर्षातील पिकाखालील क्षेत्रात झालेली लक्षणीय वाढ जिल्हयातील उत्पादन क्षमतेला दर्शविते. जिल्हयात असणारे मोठे प्रकल्प, मध्यम प्रकल्प, तलाव, उपसा सिंचन, बंधारे, सिंचन विहीरी, यामूळे ओलिताखालील क्षेत्रात वाढ होतांना दिसते. तांदूळाचे क्षेत्र २०१४ मध्ये २००१ च्या तूलनेत १४४७६ हेक्टरनी वाढले आहे. उत्पादनामध्ये वाढ दिसून येते. तुमसर, मोहाडी, लाखांदूर व पवनी तालुक्यात तांदूळाचे पिकाखालील क्षेत्र अधिक दिसून येते. गव्हाच्या बाबतीत जिल्हयामध्ये असणारे पिकाखालील क्षेत्र कमी दिसून येते.

वर्तमानात जलसिंचनाच्या सोयीमुळे पिकाखालील क्षेत्र वाढतांना दिसते. अभ्यासक्षेत्रातील मोठे व मध्यम प्रकल्पातील

पाणी वेळोवेळी नियोजन करून पिकांना दिले, तर पिक क्षेत्रात अधिक वाढ होवू शकते. नवनविन पिकांबद्दल माहिती, संकरित बीजबियाणे, उत्पादन कालावधी शासकीय योजनाचा लाभ या बाबीबद्दलची माहिती शेतकऱ्यांना दिली तर भविष्यात भंडारा जिल्हयातील पिका खालील क्षेत्रात बदल जाणवेल. कृषि प्रारूपात बदल केल्यास येथील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होईल. शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, रासायनिक व जैविक खतांचा उपयोग, पाणी साठविण्याची योग्य पध्दत या गोष्टीकडे लक्ष दिल्यास क्षेत्र आणि उत्पादन यात वाढझाल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ :-

- १) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन वर्ष २००४-२०१७
- २) घारपूर विठ्ठल (२००) कृषि भूगोल - पिंपळापूर पब्लिकेशन्स नागपूर
- ३) खतीब-के.ए. भारताचा कृषि भूगोल
- ४) हूसैन माजिद - कृषि भूगोल